

Αλεξάνδρα Γ. Μαραγκοπούλου
Χαρίλαος Π. Τζαννετάκης

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ
ΣΕ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

Η διάταξη των χώρων όπως και ο τρόπος διάθεσης και χρήσης των αντικειμένων παρουσιάζει χαρακτηριστικά κοινά σε φυλακές, ψυχιατρεία, στρατόπεδα συγκεντρώσεως ή άλλα ιδρύματα που συγκεντρώνουν τις ιδιότητες των ασύλων. Οι ομοιότητες που παρουσιάζουν τα άσυλα στη διάταξη αντικειμένων (όπως η ομοιομορφία) ή χώρων (όπως η έλλειψη ιδιωτικού χώρου) βοηθούν τη λειτουργία των ασύλων και την εκπλήρωση του προορισμού τους.

Ο χώρος και τα αντικείμενα στα ολοκληρωτικά ιδρύματα δεν έχουν μελετηθεί στην ίδια έκταση με την κοινωνική τους οργάνωση. Η φυσική πλευρά των ολοκληρωτικών ιδρυμάτων και ο ρόλος που διαδραματίζει στην εκπλήρωση του σκοπού τους είναι το θέμα των επόμενων σελίδων.

Οι αρχές που διέπουν τις σχέσεις αντικειμένων και χώρων είναι οι ίδιες, μέσα ή έξω από τα ολοκληρωτικά ιδρύματα. Αυτές τις αρχές μαζί με έννοιες και ορισμούς τις δανειζόμαστε από το βιβλίο του N.J. Habraken *Transformations of the Site*.¹ Μετά από μακρόχρονη παρατήρηση και έρευνα, ο Habraken ανακάλυψε κανόνες στους οποίους υπακούουν αντικείμενα και χώρος στη σύνθεσή τους σε στοιχεία του τεχνητού περιβάλλοντος. Οι ίδιοι κανόνες είναι δυνατόν να εφαρμοστούν και στη μελέτη της φυσικής πλευράς των ολοκληρωτικών ιδρυμάτων.

Από το *Asylums*² του Erving Goffman αντλούμε πληροφορίες για τα ολοκληρωτικά ιδρύματα. Το βιβλίο αυτό είναι κατάλληλο για τους σκοπούς αυτού του άρθρου διότι αναφέρεται εκτεταμένα στη φυσική πλευρά των ασύλων, ενώ ο ίδιος ο Goffman, επανειλημμένως, και σε άλλα του έργα, έχει τονίσει τη σημασία του χώρου και των αντικειμένων που μας περιβάλλουν στη

1. N.J. Habraken, *Transformations of the Site*, Anater Press, 1982, Limited edition.

2. Erving Goffman, *Asylums*, Penguin.

διαμόρφωση της συμπεριφοράς μας. Αξίζει η αναφορά στους δύο αυτούς μελετητές γιατί, όπως ο Goffman αναγνωρίζει τη σημασία του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς μας, έτσι και ο Habraken επιμένει ότι οι σχέσεις αντικειμένων και χώρων αποκαλύπτουν σχέσεις ανθρώπων.

Στο *Asylums*, ως ολοκληρωτικό ίδρυμα ή άσυλο ορίζεται ο τόπος κατοικίας και εργασίας μαζί όπου μια ομάδα ανθρώπων με κοινή τύχη είναι αποκομμένη από την ευρύτερη κοινωνία και διάγει κατευθυνόμενη και αυστηρά προγραμματισμένη ζωή. Ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας συμβολίζεται με τη φυσική οροθέτηση από τον εξωτερικό κόσμο. Κλειδωμένες πόρτες, ψηλοί τοίχοι ή εμπόδια της φύσεως, όπως θάλασσα, δάση και αγροί, συνήθως δυσκολεύουν την επικοινωνία των εγκλειστών με τον έξω κόσμο. Κατά τον Goffman τα κύρια χαρακτηριστικά των ασύλων είναι:

1. Όλες οι δραστηριότητες των εγκλειστών εκτυλίσσονται μέσα στον ίδιο χώρο.

2. Γίνονται ομαδικά και υπό την ίδια εξουσία. Υπάρχει δε η απαίτηση από τους εγκλειστούς να δρουν και να συμπεριφέρονται κατά τον ίδιο τρόπο.

3. Όλες οι δραστηριότητες προγραμματίζονται με ακρίβεια από τους διαχειριστές των ολοκληρωτικών ιδρυμάτων.

4. Τα άσυλα έχουν να εκπληρώσουν έναν συγκεκριμένο προορισμό.

Υπάρχουν πολλά είδη ολοκληρωτικών ιδρυμάτων και οι διαφορές τους συνίστανται είτε στη διάρκεια εγκλεισμού είτε στο κατά πόσον οι εγκλειστοί με τη θέλησή τους ή όχι διάγουν αυτό τον τρόπο ζωής. Το στρατόπεδο, η φυλακή ή το μοναστήρι είναι ολοκληρωτικά ιδρύματα που όμως διαφέρουν μεταξύ τους κατά τα παραπάνω κριτήρια. Εκτός, όμως, από τις παραδοσιακές και απόλυτες μορφές ασύλων, τέτοια χαρακτηριστικά εμφανίζονται πολύ συχνά στην καθημερινή ζωή. Στην εργασία συγκεντρώνονται όλες οι εκδηλώσεις της ζωής των εργαζομένων, από το μεσημεριανό γεύμα μέχρι τη στέγαση, μέσα στα διοικητικά και οργανωτικά όρια μεγάλων επιχειρήσεων, ενώ στην εκπαίδευση όλο και μικρότερες ηλικίες αναπτύσσονται σε σταθμούς πριν από το δημοτικό σχολείο. Οι νέες πόλεις κοντά σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, όπως και τα προγράμματα οργανωμένης δόμησης, για τα οποία γίνεται λόγος και στην Ελλάδα τελευταία, πολλές φορές συγκεντρώνουν μερικά από τα χαρακτηριστικά των ασύλων.

Καθαρές μορφές ολοκληρωτικών ιδρυμάτων υπάρχουν από πολύ παλιά. Χαρακτηριστικά όμως ολοκληρωτικών ιδρυμάτων στη στέγαση, την εργασία, τη διασκέδαση εμφανίζονται όλο και πιο συχνά με την πάροδο του χρόνου.

Στις εκδηλώσεις αυτές αντικείμενα και χώρος διαδραματίζουν ρόλο παρόμοιο με το ρόλο τους στα ολοκληρωτικά ιδρύματα. Συγκαλυμμένος όμως όπως είναι στη σύνθετη καθημερινότητα ο ρόλος αντικειμένων και χώρου,

αποκαλύπτεται πολύ πιο εύκολα στις ειδικές αλλά απλές συνθήκες των ασύλων.

* * *

Μεγάλη σημασία δίνει ο Goffman στα προσωπικά αντικείμενα του εγκλείστου. Τον συνδέουν με την προηγούμενη ζωή, τον κάνουν διαφορετικό από τους άλλους κρατούμενους και γι' αυτό αφαιρούνται τη στιγμή του εγκλεισμού. Αποξενώνεται ο νεοεισερχόμενος από ρούχα, ρολόι, πορτοφόλι και χρησιμοποιεί το ρουχισμό που του παρέχεται χωρίς να του ανήκει.

Η αποξένωση του εγκλείστου είναι η παντελής έλλειψη ελέγχου πάνω στα αντικείμενα που του περιβάλλουν. Άσκηση δε ελέγχου πάνω σε αντικείμενα είναι κατά τον Habraken η δυνατότητα απομάκρυνσης, προσθήκης, μετακίνησης ή μεταποίησής τους. Δύναμη ονομάζεται ό,τι προκαλεί αλλαγές στο περιβάλλον, είτε είναι φυσικό πρόσωπο είτε ομάδα ανθρώπων ή ακόμα οργανισμός οποιασδήποτε μορφής.

Είναι εύκολος ο χωρισμός των αντικειμένων σε ομάδες. Σε διαφορετικές ομάδες ανήκουν, για παράδειγμα, τα προσωπικά μας αντικείμενα, η επίπλωση, οι τοίχοι, ο φέρων σκελετός της κατοικίας όπου ζούμε. Σε διαφορετικές ομάδες ανήκουν τα σερβίτσια, τα καθίσματα και τα τραπέζια του εστιατορίου. Ο διαχωρισμός αυτός του Habraken είναι βασισμένος στο ποια αντικείμενα αλλάζουν θέσεις όταν άλλα αντικείμενα μετακινούνται.

Στο παράδειγμα του εστιατορίου, με τη μετακίνηση των τραπεζιών μεταβάλλεται και η διάταξη των καθισμάτων. Αντίθετα, τα καθίσματα μετακινούνται χωρίς να αλλάζει η θέση των τραπεζιών. Ακόμα, όταν μεταβάλλεται η διάταξη των τοίχων, αναγκαστικά και η επίπλωση θα μετακινηθεί ενώ το αντίθετο δεν συμβαίνει. Αποκαλύπτεται μια ιεραρχία ομάδων αντικειμένων από τα παραπάνω παραδείγματα. Η ομάδα που βρίσκεται ψηλά στην ιεραρχία, αλλάζοντας θέσεις προκαλεί αλλαγές στα αντικείμενα της ομάδας που βρίσκεται χαμηλά στην ιεραρχία. Τα αντικείμενα που βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία έχουν τη δυνατότητα να κινούνται ελεύθερα στα όρια που αφήνει η ομάδα που βρίσκεται πιο ψηλά. Ο ενοικιαστής μπορεί να κινεί την επίπλωση μέσα στα όρια που του αφήνουν οι τοίχοι και ο πελάτης του εστιατορίου είναι ελεύθερος να μετακινήσει τα πιάτα πάνω στο τραπέζι.

Σε ανώτερη βαθμίδα της ιεραρχίας ο κάτοχος μιας κατοικίας μπορεί να αλλάξει τη διάταξη των τοίχων, σεβόμενος όμως τον φέροντα σκελετό, που τροποποιείται μόνο μετά από συμφωνία με τους ιδιοκτήτες των άλλων κατοικιών του κτιρίου. Ο ενοικιαστής, ο πελάτης του εστιατορίου, ο κάτοχος ενός διαμερίσματος, όλοι μαζί οι ιδιοκτήτες μιας πολυκατοικίας, αποτελούν ξεχωριστές δυνάμεις και ασκούν έλεγχο σε διαφορετικές ομάδες αντικειμένων που αντιστοιχούν σε βαθμίδες μιας ιεραρχίας. Είναι συνηθισμένο μια δύναμη να ελέγχει πάνω από μια ομάδα αντικειμένων, όπως όσοι στεγάζονται σε κατοικίες.

κίες που τους ανήκουν, ή, σε μεγαλύτερη κλίμακα, ο οργανισμός που ελέγχει τα σχολικά κτίρια με το να είναι υπεύθυνος και για την επίλωσή τους. Ο ξενοδόχος είναι ακόμα πιο σύνθετη περίπτωση διότι υπό τον έλεγχό του βρίσκεται το κτίριο, με τους κοινόχρηστους χώρους και τα δωμάτια, την επίπλωση, τον εξοπλισμό. Δηλαδή ο ενοικιαστής, ο μαθητής, οι πελάτες του ξενοδοχείου και του εστιατορίου των παραπάνω παραδειγμάτων δεν μπορούν να προκαλέσουν αλλαγές παρά μόνο στις ομάδες των αντικειμένων που ελέγχουν. Με το να ελέγχουν και συνεπώς να προκαλούν αλλαγές σε μερικές ομάδες αντικειμένων οι δυνάμεις, δρώντας ανεξάρτητα η μία από την άλλη, παράγουν την ποικιλία που υπάρχει στο περιβάλλον.

Η ποικιλία στο περιβάλλον οφείλεται στην ελευθερία των επιμέρους δυνάμεων να κινούν ελεύθερα τα αντικείμενα που ελέγχουν, στα όρια που τους επιτρέπουν αντικείμενα ομάδων ανώτερης βαθμίδας. Η ποικιλία παράγεται από την ανεξάρτητη δράση ξεχωριστών δυνάμεων.

Η ομοιομορφία υπερισχύει της ποικιλίας όπου μία μόνο δύναμη δρα για λογαριασμό περισσότερων, ακόμα και στα πιο χαμηλά επίπεδα της ιεραρχίας αντικειμένων. Είναι εύκολο να οραματιστούμε το παράδειγμα που παρουσιάζει ο Habraken, το σχετικό με την εγκατάσταση μιας στρατιωτικής μονάδας σε ένα μεσαιωνικό χωριό. Η ποικιλία του χωριού σταδιακά δίνει τη θέση της σε ομοιομορφία που οφείλεται είτε στο ίδιο χρώμα για τη βαφή των κτιρίων είτε στα ίδια υλικά και τους ίδιους μαστόρους για προσθήκες και επισκευές. Αντίθετη μορφή θα λάβουν τα πράγματα αν μια ομάδα από αυθαίρετους οικιστές εγκατασταθεί σε έναν στρατόνα. Η ομοιομορφία θα γίνει σύντομα ποικιλία χρωμάτων και μορφών που θα πλημμυρίσουν τον τόπο.

Στα ολοκληρωτικά ιδρύματα η δύναμη που ελέγχει το κτίριο ασκεί έλεγχο και στον εξοπλισμό του θαλάμου ή ακόμα και στην τόσο χαμηλά στην ιεραρχία ομάδα των προσωπικών αντικειμένων του εγκλειστού. Η αφαίρεση του ρουχισμού από τον νεοεισερχόμενο είναι αποτέλεσμα του ελέγχου που η διοίκηση του ιδρύματος ασκεί σε όλη την ιεραρχία των αντικειμένων μέσα στα όρια του ασύλου. Ο ρουχισμός του εγκλειστού ανήκει στον οργανισμό που τον φιλοξενεί και τροποποιήσεις της στολής ή της διάταξης του εξοπλισμού του θαλάμου πολύ συχνά δεν είναι παραδεκτές.

Η έλλειψη ελέγχου από την πλευρά των εγκλειστών υποκαθίσταται από την κεντρική δύναμη που ασκεί διοίκηση μέσα στο ίδρυμα και που δρα ανεξάρτητα από τη θέληση των εγκλειστών. Μόνο όταν το αποφασίσει η κεντρική δύναμη συμβαίνουν αλλαγές μέσα στα άσυλα και χωρίς αλλαγές στο περιβάλλον δεν γίνεται αντιληπτό το πέρασμα του χρόνου. Με άλλα λόγια δεν περνάει ο χρόνος μέσα στις φυλακές, τα στρατόπεδα, τα ψυχιατρεία εφόσον αλλαγές συμβαίνουν μόνο όταν κεντρικές και απόμακρες δυνάμεις το αποφασίζουν.

Άλλο ένα επακόλουθο της έλλειψης ελέγχου από τον εγκλειστο είναι ό-

τι ενώ ο τελευταίος δεν επηρεάζει το περιβάλλον του, αντικείμενα και κτίρια των ασύλων επηρεάζουν τη ζωή του.³

Στα ολοκληρωτικά ιδρύματα είναι εξασθενημένη η μικρή δύναμη που θα είχε την ευχέρεια να κινήσει ελεύθερα αντικείμενα που βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία. Λείπει γι' αυτόν το λόγο η ποικιλία. Η ομοιομορφία, λοιπόν, ένα από τα χαρακτηριστικά που ο Goffman αποδίδει στα ολοκληρωτικά ιδρύματα, ερμηνεύεται ωραιότατα από τη θεωρία του Habraken περί δυνάμεως, ελέγχου και τάξεως στα αντικείμενα που μας περιβάλλον. Είναι δε από τα χαρακτηριστικά των ασύλων που πρώτο πέφτει στην αντίληψή μας. Και στην καθημερινότητα, την εκτός ασύλων ζωή, συναντιέται η ομοιομορφία. Όπως σε κτίρια φυλακών η ομοιομορφία αρχίζει από την κάτοψη και τελειώνει στις φορεσιές των κρατουμένων, σε στεγαστικά προγράμματα, όμοια κτίρια επαναλαμβάνονται σε ολόκληρα συγκροτήματα κατοικιών. Τα σχολικά κτίρια μιας περιόδου μοιάζουν μεταξύ τους όπως και οι σιδηροδρομικοί σταθμοί. Σε καθεμία από αυτές τις περιπτώσεις το λόγο τον έχει μία και μόνο δύναμη.

Ο μη έλεγχος αντικειμένων του περιβάλλοντος θυμίζει συμπεριφορά σε δημόσιο χώρο. Τα αντικείμενα του δημόσιου χώρου δεν βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο όσων τον χρησιμοποιούν. Μπορούμε να κάνουμε χρήση του τηλεφωνικού θαλάμου αλλά όχι να ασκήσουμε έλεγχο πάνω του. Το ίδιο συμβαίνει και με το παρκόμετρο και τον αυτόματο πωλητή αναψυκτικών. Όπως στην περίπτωση των ολοκληρωτικών ιδρυμάτων, τα αντικείμενα που βρίσκονται σε δημόσιους χώρους δεν ελέγχονται από τις δυνάμεις που τα χρησιμοποιούν αλλά από δυνάμεις που βρίσκονται έξω από το χώρο όπου είναι τοποθετημένα αυτά τα αντικείμενα.

* * *

Κατά τον Habraken, όπως τα αντικείμενα έτσι και οι χώροι βρίσκονται σε τάξη βασισμένη στην ιεραρχική τους σχέση. Είτε δι' εγκλεισμού—κάθε χώρος εγκλείεται σε έναν άλλο— είτε δι' αναφοράς—κάθε χώρος επικοινωνεί με έναν άλλο— σχηματίζεται μια ιεραρχία χώρων που χαρακτηρίζεται από βαθμούς ιδιωτικότητας.

Ένας χώρος είναι δημόσιος σε σχέση με έναν άλλο και ιδιωτικός σε σχέση με έναν τρίτο. Είναι δηλαδή συγχρόνως ιδιωτικός και δημόσιος ανάλογα με την πλευρά από όπου τον βλέπουμε. Το σαλόνι μιας κατοικίας είναι χώρος δημόσιος σε σχέση με τα υπνοδωμάτια και ιδιωτικός σε σχέση με το

3. Michel Foucault, *Surveiller et Punir*, Editions Gallimand, 1975. Σελ. 235: η φυλακή αναφέρεται ως «συσκευή για το μετασχηματισμό των ατόμων». Σε άλλο σημείο, η τιμωρία και τα αναμορφωτικά συστήματα παρομοιάζονται με την «ορθοπεδική» που προλαβαίνει και επαναφέρει τις σωματικές παραμορφώσεις.

δρόμο. Η μετάβαση από τον δημόσιο στον ιδιωτικό χώρο είναι σταδιακή και συνήθως ο ιδιωτικός χώρος περιβάλλεται από τον δημόσιο.

Από κάθε ιδιωτικό χώρο υπάρχει πάντα η δυνατότητα εξόδου προς έναν δημόσιο. Από τον δημόσιο στον ιδιωτικό όμως η προσπέλαση εξαρτάται από τη θέληση αυτού που ελέγχει τον ιδιωτικό χώρο. Δηλαδή, στη σειρά των διαδοχικών χώρων, από τον ιδιωτικό στον δημόσιο, οι εισοδοί συμπεριφέρονται σαν βαλβίδες διότι η κυκλοφορία είναι δυνατή μόνο προς τη μία κατεύθυνση. Υλική έκφραση της μονόδρομης αυτής σχέσης είναι η πόρτα που ποτέ δεν κλειδώνει απέξω αλλά πάντα από την πλευρά του ιδιωτικού χώρου στις ομαλές συνθήκες της καθημερινότητας. Προφανώς εξαίρεση στα παραπάνω αποτελούν τα ολοκληρωτικά ιδρύματα. Ο κρατούμενος δεν μπορεί να βγει από το κελί του — τον ιδιωτικό του χώρο εκ πρώτης όψεως — παρά μόνο αν τον το επιτρέπει η δύναμη που ελέγχει το διάδρομο — τον δημόσιο χώρο. Είναι συνηθισμένο στα ολοκληρωτικά ιδρύματα οι πόρτες να κλειδώνουν απέξω.

Με τέτοιες συνθήκες δεν είναι δυνατό να μιλάμε για ιδιωτικό χώρο όταν αναφερόμαστε στα κελιά ή τους θαλάμους των εγκλειστών. Αντίθετα συγκεντρώνουν όλα τα χαρακτηριστικά του δημόσιου χώρου. Το φαινόμενο αυτό ερμηνεύεται με δύο τρόπους, ανάλογα με την πλευρά απ' όπου το βλέπουμε. Για το προσωπικό των ασύλων όλοι οι χώροι είναι δημόσιοι εφόσον δεν υπάρχει δύναμη που να εμποδίζει την είσοδο. Από την πλευρά των εγκλειστών όμως, οι χώροι που εκείνοι διαβιούν είναι δημόσιοι, ενώ όπου εισέρχονται μετά από άδεια είναι περισσότερο ιδιωτικοί. Στην περίπτωση δηλαδή μιας τυπικής φυλακής και από την πλευρά των εγκλειστών, ο θάλαμος διαβίωσης είναι χώρος δημόσιος, ο διάδρομος της φυλακής και η αυλή είναι πιο ιδιωτικός χώρος ενώ έξω στο δρόμο βρίσκεται ο απόλυτα ιδιωτικός χώρος, τελείως απρόσιτος στους κρατούμενους. Πρόκειται δηλαδή για μια αντίστροφη ιεραρχία χώρων, όπου ο δημόσιος περιέχεται στον ιδιωτικό και όπου οι έγκλειστοι βρίσκονται στον δημόσιο. Δηλαδή βρίσκονται απέξω και ο χώρος τους είναι μια «τρύπα» στη συνέχεια της καθημερινής, εκτός ασύλων, ιεραρχίας χώρων.

Με αυτή, λοιπόν, την ερμηνεία, οι έγκλειστοι διαβιούν σε δημόσιο χώρο και δεν ασκούν τον παραμικρό έλεγχο πάνω στα αντικείμενα, όπως άλλωστε κατά κανόνα συμβαίνει στους δημόσιους χώρους.

Η επέκταση του δημόσιου χώρου είναι ένα ακόμα χαρακτηριστικό ασυλικών καταστάσεων, όχι όμως τόσο εμφανές όσο η ομοιομορφία. Με αυτό δεν υπονοείται ότι ο δημόσιος χώρος έχει αρνητικές μόνο ιδιότητες. Όσο αρνητική είναι όμως για το περιβάλλον η έλλειψη κοινών χώρων, άλλο τόσο βλαβερή είναι η επέκταση του δημόσιου εις βάρος του ιδιωτικού.

Η επέκταση του δημόσιου χώρου είναι άλλο ένα φαινόμενο της εποχής μας. Νέοι αυτοκινητόδρομοι διασχίζουν κατοικημένες περιοχές και στα οργανωμένα προγράμματα στέγασης ο χώρος μεταξύ των κτιρίων είναι ενο-

ποιημένος και συνεπώς κοινός, σε αντίθεση με τις μεμονωμένες αulές μικρών κατοικιών.

Όπως τονίζει ο Habraken, ιστορικά πρώτα δημιουργήθηκε ο ιδιωτικός και μετά, σύμφωνα με τις ανάγκες, έμεινε ελεύθερος χώρος για κοινή χρήση. Η αντίθετη διαδικασία, που είναι και η σύγχρονη πρακτική, συνδέεται με την παρουσία κεντρικών δυνάμεων που τους έχει ανατεθεί ο σχεδιασμός και η διαίρεση του χώρου. Και εδώ, όπως και στην περίπτωση των αντικειμένων, υπάρχει σαφής ορισμός της έννοιας του ελέγχου. Μια δύναμη ελέγχει ένα χώρο όταν έχει τη δυνατότητα να εμποδίσει την είσοδο ανεπιθύμητων αντικειμένων και ως επικράτεια ορίζεται από τον Habraken η περιοχή που βρίσκεται υπό τον έλεγχο μιας μόνο δύναμης.

Ο έγκλειστος δεν έχει επικράτεια, δεν ορίζει ποια αντικείμενα θα περάσουν στο χώρο γύρω του. Όταν δεν ελέγχει το ρουχισμό του, δεν ελέγχει αυτομάτως και την περιοχή κοντά στο σώμα του. Το κούρεμα, επίσης, εκτός από επιβολή ομοιομορφίας συμβολίζει την αδυναμία ελέγχου της παραμικρής περιοχής γύρω από το σώμα. Πιο προχωρημένες βέβαια περιπτώσεις ανάλογου συμβολισμού, στις οποίες αναφέρεται ο Goffman, είναι η πρόκληση πόνου —βασανισμός— ή και η σωματική παραμόρφωση. Ο έγκλειστος δηλαδή, σε πολλές περιπτώσεις δεν έχει ούτε βιολογική επικράτεια — την περιοχή σε επαφή με το σώμα και το ίδιο το σώμα του. Μια δύναμη πρέπει να ασκεί έστω και έναν ελάχιστο έλεγχο σε χώρο και αντικείμενα. Για την περίπτωση κρατουμένων που δεν ασκούν κανέναν έλεγχο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Habraken «εξουδετερωμένη δύναμη». Οι κρατούμενοι σε φυλακές ή άλλα ολοκληρωτικά ιδρύματα συνήθως emπίπτουν σε αυτή την κατηγορία.

* * *

Ομάδες αντικειμένων και χώρων βρίσκονται σε μια τάξη. Οι σχέσεις δε αντικειμένων και χώρων αποκαλύπτουν σχέσεις ανθρώπων που στα ολοκληρωτικά ιδρύματα φαίνονται πιο καθαρά. Είναι καθαρή η εικόνα στα ολοκληρωτικά ιδρύματα διότι από μία δύναμη έχει προγραμματιστεί η διάταξη αντικειμένων και χώρων έτσι ώστε να κάνει έκδηλη, φανερά όσο περισσότερο γίνεται, την επιθυμητή σχέση ανθρώπων. Επιβολή από τη μια πλευρά και υποταγή από την άλλη υλοποιούνται στους τοίχους των ασύλων.

Όμως, ακόμα και σε αυτές τις συνθήκες της ολοκληρωτικής υποταγής και αποξένωσης, οι έγκλειστοι με επιμονή δείχνουν την παρουσία τους στη ζωή. Μήπως οι γραφές και οι ζωγραφιές στους τοίχους ή το κουτάλι που γίνεται σουγιάς δεν είναι εκδηλώσεις αυτής της συμπεριφοράς;

Ο Jean Genet έχει γράψει:⁴ «Κατάφερα να βρω περί τις είκοσι φωτογρα-

4. Dick Hebdige, *Subculture, The meaning of Style*, Methuen, 1979. Σελ. 1: μέρος από το

φίες κρατουμένων και με κομματάκια από μασημένο ψωμί τις κόλλησα στην πλάτη του χαρτονιού με τον κανονισμό της φυλακής που κρέμεται στο τοίχο.

Για κορνίζα, σε κάθε φωτογραφία στερέωνα ένα σύρμα που του πέρναγα χρωματιστές χάντρες. Το σύρμα μου το προμήθευσε ο φύλακας ενώ οι χάντρες ήταν ίδιες με αυτές που οι φυλακισμένοι στο διπλανό κελί έφτιαχναν διακοσμητικά αντικείμενα για κηδείες...».

Είναι δημιουργία το να ασκείται έλεγχος πάνω σε αντικείμενα με τρόπο διαφορετικό από ό,τι είναι συνηθισμένο. Έτσι, η παραγωγή μελανιού από τις σελίδες ενός περιοδικού ή το άναμμα του τσιγάρου με ένα μικρό βραχυκύκλωμα στην παροχή ρεύματος είναι πράξεις ελευθερίας όχι μόνο γιατί γίνονται κρυφά από την επιτήρηση αλλά και γιατί ενσωματώνουν στοιχεία δημιουργίας.

απόσπασμα του Jean Genet. Αλλά γίνεται αναφορά σε αντικείμενα που χρησιμοποιούνται με «ανορθόδοξο» τρόπο ή πού για μια ομάδα ανθρώπων έχουν διαφορετικό συμβολισμό.